

Ülkər Heydər qızı Aslanova¹⁰
PROFESSOR YUSİF SEYİDOVUN AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNDƏ CÜMLƏNİN
BAŞ VƏ İKİNCİ DƏRƏCƏLİ ÜZVLƏRİ İLƏ BAĞLI MÜLAHİZƏLƏRİ

Mətn sintaksisində həmişə cümlə üzvləri ilə əlaqədar olan məsələlərdə mübahisəli məqamlar olmuşdur. İlk növbədə, bir cümlə üzvü bir sözləmi, yoxsa bir neçə sözləmi ifadə edilməlidir? sualına cavab tapmaq tələb edilir. Y.Seyidovun fikrincə, cümlə təhlilində hər bir söz, mümkün qədər ayrıca üzv kimi götürülməlidir. Ümumiyyətlə, cümlə üzvləri məsələsinə kompleks şəkildə yanaşılmasa, məsələnin düzgün həllinə nail olmaq mümkün deyil. Nəzərə almaq lazımdır ki:

1. Formaca növbündən asılı olmayaraq, frazeoloji birləşmələr sözbəsöz təhlil edilmir, bütövlükdə bir cümlə üzvü olur. Məsələn: Xəstəlik kişini **əldən salmışdı**.
 2. Tərkib hissələrinin leksik mənasından, cümlədəki mövqeyindən və s. asılı olaraq söz birləşməsi təşkil edən (və ya təşkil etməyən) iki söz bir cümlə üzvü ola bilər. Bu zaman aşağıdakı hallara diqqət yetirmək lazımdır.

- I növ ismi birləşmədə, əsasən, ikinci tərəf müvafiq cümlə üzvü (mübtədə, tamamlıq, zərflik, ismi xəbər), birinci tərəf isə, əsasən, təyin olur: 1) İgid **əsgərlər** cəsarətlə vuruşurdular.

2) Komandan **igid əsgərləri** təbrik etdi.

İstisna hallarda ikinci tərəfdə “zaman, vaxt, il, an” və s. sözlər, birinci tərəfdə isə “o, bu” işarə əvəzliləri işləndikdə onları bir mənə bildirdiyi üçün tərkib hissələrinə ayırmaq olmur. Məsələn:

1) **Bu** il məhsulumuz bol oldu.

3. Sırf qrammatik xüsusiyyətlərə görə də bir sıra söz birləşmələrini cümlədə tərəflərinə ayırıb ayrıca cümlə üzvləri kimi götürmək mümkün olmur:

- adlıq hallı feili birləşmələr: sən gələndə;

- II növ təyini söz birləşmələri: kənd həkimi;

- III növ təyini söz birləşmələri: kəndin həkimi... [7, s. 405].

Lakin məsələyə yuxarıda göstərdiyimiz kimi bir qədər tənqidi yanaşsaq, deyə bilərik bu göstərilən qruplara daxil olan birləşmələr arasında da elələri var ki, istisnalıq təşkil edir və tərəflər ayrılıqda cümlə üzvləri kimi götürülə bilər. Məsələn; III növ təyini söz birləşmələrində birinci – asılı tərəf II və III şəxsin cəminə aid şəxs əvəzliləri ilə ifadə olunarsa, bu zaman ikinci - əsas tərəfdə onlara uyğun mənsubiyyət şəkilçisi (-imiz)⁴ işlənməzsə, bu zaman ikinci tərəf kontekstdən asılı olaraq uyğun cümlə üzvü, birinci tərəf isə təyin funksiyasında çıxış edir:

- Bizim kəndə yeni qaz kəməri çəkildi və s.

Alim çox doğru olaraq qeyd etmişdir ki, dildə nə qədər söz varsa, hanıısından nitqə istifadə olunur. Dilin heç bir sözü cümlədən kənar qala bilməz. Həmin sözləri isə cümlədəki roluna görə üç qrupa bölə bilərik:

1. Cümlə üzvləri.

2. Qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə əlaqədar olmayan sözlər.

3. Köməkçi vasitələr – köməkçi sözlər [6, s. 340].

İlk növbədə, cümlə üzvlərini nəzərdən keçirmək məqsədəuyğun olar. Bunlar elə sözlərdir ki, mənə və qrammatik cəhətdən bir-biri ilə əlaqədar olur, biri digərini izah edir, aydınlaşdırır, müəyyən suallara cavab verir:

Dilçiliyimizdə qəbul olunmuş yekdil fikrə əsasən, beş cümlə üzvü vardır: mübtədə, xəbər, təyin, tamamlıq və zərflik. Onların hər birinin öz funksiyası, öz sualı, özünün əlaqədə olduğu üzv və ya üzvlər vardır. Lakin hər biri cümlənin qurulmasında, formalaşmasında mühüm rolə malikdir.

Cümlə üzvləri baş (mübtədə və xəbər) və ikinci dərəcəli üzvlərə (tamamlıq, təyin, zərflik) bölünür.

Y.Seyidovun cümlə üzvləri ilə əlaqədar fikirləri belədir ki, mübtədə baş üzv olaraq cümlədəki digər üzvlərin heç birindən asılı deyil. Tam müstəqil bir cümlə üzvüdür.

Bəzən elə olur ki, cümlədə faktiki cəhətdən mübtədə iştirak etmir, asanlıqla bərpə edilə bilər. Məsələn,

Gəlirəm. Çay süz.

Bu tipli cümlələr də mübtədəli cümlələrdir. Çünki mübtədə şəxs şəkilçisi əsasında bərpə edilə bilər:

Mən gəlirəm. Sən çay süz. Bəzən belə bir yanlış təsəvvür formalaşır ki, guya mübtədə deyərək yalnız insan nəzərdə tutulur. Lakin bu, doğru deyil. Mübtədə iş görəni – subyekti bildirir. Subyekt isə insan, digər canlılar, cansızlar, hətta mücərrət anlayışları bildirən sözlər ola bilər. Məsələn;

- **Biz** vətənimizi sevirik (insan).

- **Canavarlar** kəndə hücum etmişdilər (heyvan).

- **Neft** ölkəmizin sərvətidir (cansız)

- **Azərbaycan** öz inkişafı ilə dünyaya səs salıb (xüsusi isim)

Mübtədanın sualları, ifadə vasitələri hər kəsə məlum olduğu üçün bunun üzərində geniş dayanmaq istəmirik. Əsas məqsədimiz mübtədə və xəbər arasında, sintaktik əlaqə və Y.Seyidovun bu məsələyə münasibətidir. Y.Seyidov bu haqda yazır: “Xəbər mübtədəyə aid hərəkəti və əlaməti bildirir” [1, s. 348]. Əslində burada əlaməti əvəzinə hal- vəziyyətin ifadəsinin işlənməsi semantik cəhətdən daha dolğun ola bilərdi. Bunu Y.Seyidov sonrakı tədqiqlərində nəzərə almışdır. O yazır:

1. İnsanlar uçmaq barədə neçə yüz min il əvvəllər düşündülər.

¹⁰ ADNSU, Azərbaycan dili kafedrası, ulker-aslanova@mail.ru

SUMMARY

Professor Y.Seyidov's thoughts about syntax are introduced in the article. There are different thoughts about the word combinations – the third kind of defining word combinations which are the main objects of syntax. The question of the chief and second class members of the sentence, its function, its role in the formation of sentence - Y.Seyidov expressed his opinions about these thoughts, had generalities, substantiated his opinions.

РЕЗЮМЕ

В представленной статье проф. Ю.Сеидова на синтаксис. Существуют разные мнения о членах предложений, которые являются основными объектами синтаксиса. Вопрос, функция главных и второстепенных членов предложения, роль в образовании предложения - Ю.Сеидов прокомментировал все эти идеи, сделал обобщения, обосновал свои взгляды.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva